

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДУ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРАВОЧИНУ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

НЕТРЕБКО Діана Олександрівна - студентка 2 курсу магістратури навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету

УДК. 347.133.1

DOI 10.32782/LAW.UA.2023.2.15

Ця стаття присвячена аналізу формування та розвитку уявлень про природу та значення правочину в юриспруденції Стародавнього Риму. Досліджено формування та трансформацію правочинів у римському праві, визначено вимоги до таких правочинів та їх види. Договір охарактеризовано як одну із основних підстав виникнення зобов'язань. Проаналізовано окремі види договорів за способом захисту.

Ключові слова: правочин, договір, контракт, домовленість, зобов'язання.

Постановка проблеми

Приватне право, яке сформувалось у республіканську епоху Стародавнього Риму, являє собою добре сформований юридичний масив правових норм. Ніяка інша правова система античного світу, яка існувала на той час, не могла зрівнятись за ступенем розробленості правових норм з римським приватним правом. Договір є однією з найдавніших правових форм узгодження волевиявлення учасників приватно-правової сфери суспільного життя з метою задоволення їх потреб. В ході розвитку доктрини цивільного права договір розглядається як різновид правочину, юридичний факт, на підставі якого виникає договірне правовідношення; як цивільне правовідношення, як документ, у якому фіксується воля сторін. Власне тому, на нашу думку, приватне право Риму представляє інтерес для юриспруденції, що на його основі в XIX столітті склалася сучасна романо-германська (континентальна) правова система приватного права.

Стан дослідження теми

Система договорів римського права розглядалась у працях Агаркова М. М., Гладкого С. О., Дождєва Д. В., Новицького І. Б., Підпирогори О. А., Харитонова Є. О.

Метою статті є аналіз положень римського права щодо виникнення, формування та розвитку категорії правочину в юриспруденції Стародавнього Риму.

Виклад основного матеріалу

Історія розвитку римського приватного права налічує понад тисячу років. Упродовж тривалого часу багато інститутів права змінювалися, доопрацьовувалися. Правила щодо форм правочинів у римському приватному праві також зазнавали суттєвих змін. Досліджуючи різні етапи розвитку римського права, можна простежити різні види форм правочинів того часу. Форми правочинів, за давнім правом, привертають увагу, перш за все, своєю самобутністю. Якщо форми правочинів, відомі законодавству Юстиніана, певною мірою близькі сучасним, то форми правочинів на ранніх етапах розвитку приватного права вражають своєю складністю. Дослідження та осмислення форм правочинів Стародавнього Риму представляє інтерес для науковців, тому що відкриває проблему форми правочину з нової, невідомої раніше сторони, а також дозволяє зрозуміти ті зміни, що відбувалися у правовому регулюванні форми договорів [11, с. 12].

Формування поняття правочину є порівняно пізнім результатом юридичного аналізу. Вважається, що правовим системам стародавнього світу, включаючи римське приватне право, було невідоме поняття, що охоплювало як договори, так і односторонні юридичні дії приватноправового характеру. Разом з тим деякі цивілісти, зокрема М. М. Агарков вважають, що ще римські юристи вживали термін «*negotium*», розуміючи під ним не тільки «справу», але й «правочин» (що не є рівнозначним сучасному значенню цього слова в юридичній термінології, однак можна говорити про започаткування формування правової думки в цьому напрямку) [1, с. 333]. Слід зазначити, що аналіз будь-якого інституту сьогодення не може обійтися без вивчення історичного аспекту його формування та розвитку. Не є винятком формування та розвиток уявлень про природу та значення правочину в юриспруденції Стародавнього Риму.

Правочини давньоримського приватного права можна поділити на два види: формальні та неформальні. Формальні правочини вчинялися із застосуванням особливих форм, прийнятих звичаєм чи встановлених законом. У стародавньому праві вважалося, що форма становить сутність речі (*forma dat esse rei*), тому не дивно, що саме форма вважалася одним із найважливіших елементів договору. На початку лише формальні правочини породжували зобов'язання, забезпечені позовним захистом. До того ж коло формальних правочинів, визнаних правом, був невеликим. Такі правочини було прийнято називати *contractus*. Зокрема, Ульпіан писав: «...адже існує вже договір... а отже, і виникає позов». Юлій Павел також зазначав: «... з простого, не укладеного за цивільним правом договору між римськими громадянами позову немає» [9, с. 35].

Неформальні правочини в римському праві носили назву *раста*, *растіо*, *растум* та не користувалися позовним захистом. Вони не входили в правову сферу, а отже, не породжували жодних юридичних наслідків, їх виконання покладалося на добру волю сторін (*bona fides*). Згодом, у більш пізній період розвитку римського права, особа, яка уклала таку неформальну угоду, отримала право на

процесуальне заперечення (*excertio*). Дігесты Юстиніана про таку форму правочину говорять: «...голос угоди цивільне зобов'язання не породжує, але породжує екцепцію».

Правочини були основною правовою формою, у якій здійснювався великий товарообіг і забезпечувалося господарське життя ще в Стародавньому Римі. Враховуючи це, давньоримські юристи створили розгорнуту систему договорів. Римське договірне право в класичний та посткласичний період – це результат тривалого розвитку та детального аналізу та систематизації практики преторів.

Римські юристи не виробили загального поняття «правочину», що є цілком природним з огляду на його казуїстичність, натомість їм були відмі окремі конкретні договори [10, с. 21].

На думку В. І. Жекова, правочини були основною правовою формою, у якій здійснювався великий товарообіг і забезпечувалося господарське життя ще в Стародавньому Римі. На їх основі давньоримські правознавці створили розгорнуту систему договорів. Римське договірне право класичного та посткласичного періодів – результат тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. При цьому багато договорів були рециповані середньовічними правовими системами, а потім пристосовані до нових умов і збереглися в сучасному праві [5, с. 23].

Новицький І. Б. також стверджував, що в римському праві говорилося саме про правочини (а не про контракти). Зазначалося, що вони можуть бути *nullum* (неукладеними), *nullius* (нікчемними), а так само їх можна *resindere* (вважати недійсними), *dissolvere* (розірваними), *distrahere* (такими, що позбавлені юридичної сили). Однак попри вживання терміна (*negotium*), він все ж таки не мав такого широкого застосування в римському праві, як контракт або пакт, очевидно, тому що цих категорій для характеристики підстав виникнення зобов'язань, які не є деліктами, було цілком достатньо [8, с. 98].

Д. В. Дождев зазначає, що юридичні акти поділялись на такі, що не були спрямовані на встановлення контакту з іншою особою,

коли дії однієї особи не звертались до волі та свідомості іншої, та такі, що були спрямовані на спілкування та мали комунікативну природу. Саме останні розуміються як повідомлення, яке має юридичне значення та називаються правочинами [5, с. 118].

Залежно від того, чи потрібно для настання ефекту правочину волевиявлення всіх його сторін, правочини поділяються на односторонні та багатосторонні. Останні, у свою чергу, включають як безпосередньо багатосторонні (як договір товариства), так і двосторонні зобов'язання [5, с. 119].

Отже, найважливішим і найбільш поширеним джерелом виникнення зобов'язань у римському праві була домовленість двох сторін (*mus*) або договір (*contractus*) щодо виникнення взаємних зобов'язань певного змісту. Зокрема, в Інституціях Гая говориться: «Зобов'язання виникають шляхом простої домовленості між сторонами при купівлі-продажу, при наймі, товаристві, довіреності» [2]. Як бачимо, при визначенні змісту договору, визнання його правовим зобов'язанням найважливіше значення приділяється наявності узгодженої волі двох сторін.

Способи закріплення волевиявлення сторін у правочині в римському праві змінювалося з плином історії, залежно від історичних чинників, традицій укладення правочинів тощо. Зокрема, можна відзначити основні способи закріплення волевиявлення сторін у правочині: 1) вербальні; 2) літеральні; 3) реальні; 4) консенсуальні.

Кожна з цих категорій охоплювала чітко визначене коло певних контрактів. Договори, які не увійшли до цього переліку, отримали юридичний захист шляхом віднесення їх до нової групи інномінальних контрактів, які не мали власних найменувань і характеризувались за допомогою опису дій сторін, як-от: «даю тобі річ, аби ти дав мені іншу», «даю тобі річ, аби ти виконав дію на мою користь» [4, с. 122].

Існували й інші (додаткові) класифікації контрактів. Зокрема, виділяли:

1) односторонні (якщо встановлюється обов'язок для однієї сторони, а іншій надається лише право вимагати виконання зобов'язання, наприклад, позика);

2) двосторонні (встановлюються взаємопов'язані обов'язки сторін, як правило, складні за змістом, наприклад при купівлі-продажу), позови за такими договорами можуть бути різноманітними і виходити від обох сторін;

3) на користь третіх осіб (на користь власного спадкоємця, доручення виконання третій особі, яка пов'язана з однією зі сторін і т.п.) [7, с. 79].

Окремою групою виділяли так звані безіменні договори, які не мали власної назви і відповідного змісту, але визнані правом домовленістю сторін з таких питань: обмін речовими правами або прямо речами; вчинення дії в обмін на речове право або річ; представлення речі за дію; обмін сторін діями, які їх цікавлять [7, с. 80].

І. Б. Новицький відзначав, що такі договори називали синалагматичними (*synallagma* – обмін, мінова угода), тобто практично повністю деформалізовані договори, які є близькими за своєю правовою суттю до будь-яких правочинів-пактів [8, с. 128]. У римському праві пакт означав спеціальний тип договорів, який не входить до перелічених категорій контрактів, вимоги сторін не можуть бути захищені спеціальними позовами, а лише преторським правом за умови, якщо такий договір не протирічить справедливості. Тобто це був правочин, який укладено в межах права, але не оформлений згідно з вимогами й умовами конкретного виду.

Спочатку в римському праві пакти становили додаткову домовленість: до основного договору; що впливають з головного зобов'язання; спеціально узгоджене з правом застереження. Пакти визнавалися обов'язковими лише в рамках конкретного договору і лише для осіб, які уклали їх персонально. Будь-який наступний однотипний договір не включав умови, які раніше входили до змісту пакту. Надалі під пактами стали розуміти деякі певні правочини, найширшого змісту і неформального характеру. Головним було дотримання не тієї чи іншої форми, а інтересів сторін і загальних вимог права з точки зору розумності і доцільності договірного права [7, с. 88]. Однак з часом актам надають значення

окремого договору, який є обов'язковим до виконання, що можна назвати принциповим зрушенням в еволюції договірної права в римській юридичній традиції.

Римські юристи визначали зміст зобов'язання взагалі та договірної зобов'язання, зокрема, трьома термінами: дати (*dare*); зробити (*facere*); надати (*praestare*).

Зміст договору становлять елементи, які визначають права та обов'язки його сторін. У зв'язку з тим, що елементи договору мали неоднакове юридичне значення для окремих видів договорів, їх поділяли на три групи: істотні (*essentialia*); звичайні (*naturalia*); випадкові (*accidentalia*).

Істотними (*essentialia*) вважаються ті елементи договору, без яких він не міг існувати. Для кожного виду договору визначаються власні істотні елементи, зокрема, для договору купівлі-продажу (*emptio-venditio*) істотними є предмет договору (товар) та його ціна. Погодження сторонами істотних елементів та включення їх до змісту договору є достатнім для укладення останнього.

Звичайні (*naturalia*) елементи не є обов'язковими, тобто їх відсутність не впливає на чинність договору. Однак, як правило, ці елементи включаються до договорів певного виду. Наприклад, у договорі найму (*locatio-conductio*) зазвичай вказується строк (періодичність) внесення плати за найм (*merces*).

Крім зазначених елементів, договір може містити випадкові (*accidentalia*) елементи, які не є обов'язковими чи звичайними для цього виду договору, але включені в конкретний договір за бажанням його сторін. До таких елементів належали умови (*condicio*) і строки (*dies*), з якими пов'язувалися певні правові наслідки [3, с. 39].

У ході свого розвитку римська юридична традиція конкретизувала умови дійсності договорів:

1) як будь-яка домовленість договір передбачає вираження волі осіб, які його вчиняють; при цьому обидві волі повинні бути узгодженими між собою (*convenire* – «сходяться на одному»);

2) законність змісту договору, тобто договір не повинен мати своїм предметом дію,

що порушує норми права; до протизаконної домовленості відносять і домовленість, що суперечить моралі чи «добрим звичаям» (наприклад, недійсним є зобов'язання не вступати в шлюб);

3) зобов'язання повинно мати визначеність змісту, тобто договір, який страждає повною невизначеністю змісту, є недійсним. Зокрема, зобов'язання поділяли на визначені (коли зміст зобов'язання ясно і точно визначений в самому договорі) та невизначені (якщо в договорі дається лише критерій, за допомогою якого можна встановити зміст зобов'язання, або вказується коло предметів, з числа яких боржник зобов'язаний надати якийсь один);

5) предметом зобов'язання повинна бути можлива дія, тобто не може існувати зобов'язання, якщо його предмет неможливий; неможливість дії могла бути: фізичною (тобто таку дію фізично неможливо здійснити), юридичною (наприклад, продаж речі, яка не може бути відчужена з огляду на те, що вона вилучена з обороту), моральною;

5) дія, що є предметом договору, має становити інтерес для кредитора.

Не можна не звернути увагу на виваженість, необхідність та значення перерахованих умов дійсності договорів. Вони є актуальними і сьогодні. І можуть бути застосовані не лише до договорів, але й до всіх правочинів.

Висновки

Римське право заклало основні ідеї, принципи, вимоги правового регулювання правочинів. Спочатку ми спостерігаємо необхідність укладення договору лише в заздалегідь визначеній формі. З часом строгий порядок вчинення договорів уже не є обов'язковим. Натомість сторони могли домовлятися на свій розсуд щодо умов укладення договорів, що, у свою чергу, призводить до неможливості повністю контролювати як процес укладення договору, так і його зміст. Таке укладення договору могло бути результатом якої-небудь помилки, примусу, обману тощо; могли виникнути й інші недоліки, які передбачають «несправедливість» договору. Аналіз історичного розвитку та трансформації категорії

правочину від «укладення договору лише в задалегідь визначеній формі» до «надання можливості укладання договорів та врахувати максимально інтереси всіх сторін» дає можливість говорити про врахування процесів розвитку суспільства, його особливостей.

Література

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. Т. II. Москва: Центр ЮрИнфо, 2012. 630 с.
2. Гай. Институции: перевод с латинского Ф. Дыдынского. Москва: Юрист, 1997. 368 с.
3. Гладкий С. О. Римське приватне право: навчальний посібник. Полтава: ВНЗ Укоопспілки «ПУЕТ», 2016. 251 с.
4. Гончаренко В. О. Система договорів Римського права та деякі питання її рецепції в сучасному цивільному законодавстві України. *Українські наукові записки*. 2005, № 3 (15). С. 121–125
5. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для вузов. Москва: НОРМА, 2005. 784 с.
6. Єременко К. Правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину: досвід європейських країн. Кишинів: «*Leges vitae*», 2013. С. 46–50.
7. Ильков С. В. Все о сделках: монография. Санкт Петербург: Герда, 2000. 352 с.
8. Новицкий И. Б. Римское право. Учебник для вузов. Москва: ЗЕРЦАЛО, 2002. 256 с.
9. Памятники римского права: Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана. Пер. с латинского Е. М. Штаерман. Москва: Зерцало, 1998. 287 с.
10. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
11. Татаркина К. П. Формы сделок по древнему римскому частному праву: учебное пособие. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2008. 56 с.

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of the formation and development of ideas about the nature and meaning of the deed in the jurisprudence of Ancient Rome. The formation and transformation of transactions in Roman law was studied, the requirements for such transactions and their types were determined. The contract is characterized as one of the main reasons for the emergence of obligations. Separate types of contracts have been analyzed according to the method of protection.

Key words: deed, agreement, contract, agreement, obligation.

Referents

1. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву в 2-х т. Т. II. Москва: Центр ЮрИнфо, 2012. 630 с.
2. Гай. Институции: перевод с латинского Ф. Дыдынского. Москва: Юрист, 1997. 368 с.
3. Гладкий С. О. Римське приватне право: навчальний посібник. Полтава: ВНЗ Укоопспілки «ПУЕТ», 2016. 251 с.
4. Гончаренко В. О. Система договорів Римського права та деякі питання її рецепції в сучасному цивільному законодавстві України. *Українські наукові записки*. 2005, № 3 (15). С. 121–125
5. Дождев Д. В. Римское частное право: учебник для вузов. Москва: НОРМА, 2005. 784 с.
6. Єременко К. Правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину: досвід європейських країн. Кишинів: «*Leges vitae*», 2013. С. 47–54.
7. Ильков С. В. Все о сделках: монография. Санкт Петербург: Герда, 2000. 352 с.
8. Новицкий И. Б. Римское право. Учебник для вузов. Москва: ЗЕРЦАЛО, 2002. 256 с.
9. Памятники римского права: Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Домиция Ульпиана / Пер. с лат. Е. М. Штаерман. Москва: Зерцало, 1998. 287 с.
10. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
11. Татаркина К. П. Формы сделок по древнему римскому частному праву: учебное пособие. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2008. 56 с.